

KATALOG CMENTARZY EWANGELICKICH DOLINY BARYCZY

Wprowadzenie

Reformacja – zapoczątkowana w 1517 roku przez Marcina Lutra – dość szybko stała się ruchem religijno-społecznym ogarniającym coraz większe obszary Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Już w 1555 r. na Sejmie Rzeszy odbywającym się w Augsburgu zalegalizowano protestantyzm i przyjęto zasadę *Cuius regio, eius religio* (tłum. Czyja władza, tego wyznanie) dającą wolną rękę władcom księstw i państw stanowych na wprowadzanie wyznania pasującego danemu możnowładcy. Dzięki tej prerogatywie, w latach 1555-1560 baron Wilhelm von Kurzbach wprowadził na terenie wolnego państwa stanowego Milicz-Żmigród (niem. Freistandesherrschaft Militsch-Trachenberg) wyznanie ewangelicko-augsburskie (zwane też wyznaniem luterzańskim).

Kilkadziesiąt lat później doszło do konfliktu zbrojnego zwanego wojną 30-letnią (1618-1648 r.), który podzielił Europę na dwa antagonistyczne obozy – protestancki i katolicki. Ostatecznie, po latach zmagania wojennych, w Westfalu zawarto pokój, który obu wyznaniom gwarantował równouprawnienie. W rzeczywistości nadal obowiązywała „augsburska” zasada i wiele zależało od tego, kto w danym państewku sprawował władzę.

Ponieważ w 1641 r. posiadłości żmigrodzkie przeszły w ręce katolickiego rodu von Hatzfeldtów, dokonano tutaj akcji rekatolizacyjnej i większa część ludności luterńskiej przeniosła się do dóbr oleśnickich i milickich, które nadal pozostawały pod kontrolą protestanckich arystokratów. Represje były silne i prowadziły do licznych niepokojów społecznych. Tak o tych wydarzeniach pisze Ireneusz Kowalski: „Po opuszczeniu twierdzy przez Szwedów, feldmarszałek [chodzi o zamek w Żmigrodzie i hrabiego Melchiora v. Hatzfeldt – C. T.] rozpoczął rekatolizację ludności w swoich dobrach (...). Zaczął od Prusic, których protestanckie mieszczaństwo zaczęło uciekać w popłochu do Oleśnicy. 8 marca 1654 r. specjalna komisja przystąpiła do siłowego przejmowania protestanckich kościołów w Żmigrodzie i w innych miejscowościach. Na luteran nakładano kary pieniężne za unikanie chrztu i komunii w obrzędzie katolickim, co prowadziło do protestów ludności. Wyrzucanie pastorów, zakaz prowadzenia nabożeństw ewangelickich, gorliwość sprowadzonych do miasta jezuitów i bezwzględność samego Hatzfeldta wzbudziły w mieszkańcach.”¹

Pół wieku później konflikt wybuchł na nowo, tym razem pomiędzy królem szwedzkim Karolem XII ujmującym się za ewangelikami a cesarzem austriackim Józefem I. W roku 1707 monarchowie podpisali konwencję altranstadzką, na mocy której Austria zobowiązała się do zwrotu ewangelikom zagarniętego uprzednio mienia oraz zezwolono budowę na Dolnym Śląsku sześciu kościołów protestanckich. Ponieważ zgodę na to przedsięwzięcie traktowano jako akt cesarskiej łaski, więc świątyniom nadano nieformalne miano „kościołów łaski”. Jeden z nich wzniesiono także w Miliczu (obecnie należy do parafii rzymskokatolickiej p. w. św. Andrzeja Boboli).

---

¹ I. Kowalski, *Śląsk przełomu XIX i XX wieku*, Wrocław 2014, s. 30.

Swoboda religijna ewangelików była jednak nadal ograniczona. Dopiero gdy niemal cały Śląsk w 1741 r. dostał się we władanie protestanckiego króla Prus Fryderyka Wielkiego, wierni kościoła luteranckiego rozpoczęli budowę sieci szkół i świątyń, nawet na terenach latyfundiów żmigrodzkiego. Tę prężną działalność wyznaniową przerwała dopiero II wojna światowa.

W wyniku zawieruchy dziejowej po protestantach w Dolinie Baryczy pozostały tylko kościoły i cmentarze. Te ostatnie, decyzją administracyjną, zostały w 1962 roku oficjalnie zamknięte, z czasem stając się coraz bardziej zanikającym świadectwem historycznym.

Metody zbierania danych

Niniejszy katalog stanowi całościowy wykaz istniejących, choćby w szczątkowej postaci, ewangelickich cmentarzy znajdujących się na terenie gmin – Cieszków, Krośnice, Milicz i Żmigród. Opracowanie zawiera opis każdego obiektu, jego lokalizację (ogólne usytuowanie oraz konkretną działkę lub wydzielenie leśne), czas powstania, powierzchnię, stan zachowania architektury cmentarnej oraz informacje o szacie roślinnej.

Informacje wykorzystane w niniejszym zestawieniu zaczerpnięto z kart cmentarzy i teczek ewidencyjnych znajdujących się w archiwum Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Założono je tylko dla cmentarzy: Grabownica Milicka, Sułów, Tworzymirki Górne i Wszewilki. Dane w nich zawarte pochodzą z inwentaryzacji przeprowadzonej przez K. Myślińskiego w latach 1986-1990.

Ponieważ ewidencja okazała się niepełna, w 1999 roku dokonano przeglądu ewangelickich nekropolii wraz z tymi, które do tej pory nie znalazły się w rejestrze urzędu konserwatorskiego. W roku 2022 przeprowadzono ponowną rewizję stanu niektórych cmentarzy oraz wykonano dokumentację fotograficzną.

Wiedzę o położeniu cmentarzy zaktualizowano na podstawie niemieckich map topograficznych Messtischblatt (Meßtischblätter) w skali 1:25 000. Charakteryzują się one wysoką szczegółowością i dokładnością odwzorowania topografii terenu. Mapy te wydawane były od schyłku XIX wieku do 1944 roku i są ważnym źródłem informacji dotyczącym przeobrażania się przestrzeni, które zaszły w przyrodzie przez ostatnie 120 lat.² Wykorzystano również strony www.geoportal.gov.pl oraz www.bdl.lasy.gov.pl.

---

² <https://pl.wikipedia.org/wiki/Messtischblatt>, dostęp 26.03.2022 r.

Zestawienie cmentarzy ewangelickich

Gmina Cieszków

Brzezina³

Znajduje się 1,0 km w kierunku zachodnim od wsi, przy drodze leśnej, na wyraźnym wzniesieniu. Oddział 67k Nadleśnictwa Milicz. Utworzono go w XIX stuleciu, zajmuje teren 0,37 ha. Jest tu widocznych 10 mogił z obramieniami, najstarszy ocalały nagrobek pochodzi z 1888 r. W obrębie cmentarza rośnie starodrzew złożony z wiekowych sosen i dorodnych dębów czerwonych.

Cieszków I⁴

Znajdziemy go za miejscowością po lewej stronie drogi krajowej nr 15 do Zdun. Działka 202, obręb Cieszków. Pochodzi z połowy XIX w. i liczy 0,7 ha. Zachowało się na nim 100 grobów z obramieniami, najstarszy czytelny nagrobek – Gottlieb Mathiebe (1819-1894). W założeniu cmentarnym rosną stare lipy, klony, kasztanowce i daglezja. W runie są bogate stanowiska barwinka, bluszczu i konwalii majowej.

Cieszków II

Położony 0,5 km w lesie na północny-wschód od wyjazdu w kierunku Gór i Trzebicka. Oddział 10m, Nadleśnictwo Milicz. Jest to cmentarz rodowy właścicieli Cieszkowa, założony ok. 1900 r. na obszarze 0,04 ha. Zachował się na nim obelisk w postaci kilkumetrowej wysokości granitowego krzyża otoczonego niewysokim murem. Sam krzyż odznacza się prostą stylistyką i masywnością. Wokół rosną młode dęby, grochodrzewy (robinie akacjowe) i ozdobne świerki.

Dziadkowo

Miejscowość znajduje się w gminie Cieszków, jednak sam cmentarzyk leży już w granicach gminy Milicz. Jego dokładna lokalizacja to oddział 226b Nadleśnictwa Milicz. Niewielka nekropolia jest ukryta w lesie 0,5 km na południe od Dziadkowa. Ulokowano ją na łagodnym skłonie wydmy, w otoczeniu sosnowego boru. Założona jeszcze na początku XIX w., zajmuje teren 0,4 ha, na którym zlokalizowanych jest 100 mogił z obramieniami. Dobrze zachowały się trzy pionowe płyty nagrobne z początku XIX wieku. Wykonane zostały z szarego piaskowca. Ich stylistyka jest dość prosta i tylko wykrój górnego zamknięcia posiada ornament. Niegdyś kute napisy były barwione, czego ślady można jeszcze dostrzec uważnie przyglądając się nagrobkom. Najstarszy z nich pochodzi z 1822 roku i należy do Christiana Dombrawe z Dziadkowa. Obok znajduje się grób Johanne Dombrawe żyjącej w latach 1801-1879. Na tyłach cmentarza stoi nagrobek upamiętniający Christopha i Christianne

---

³ Nazwy cmentarzy pochodzą od nazw najbliższych miejscowości.

⁴ W tych miejscowościach, gdzie znajduje się więcej niż jeden cmentarz, celem ich odróżnienia oznaczono je na potrzeby katalogu numeracją rzymską.

Wiesenaeter żyjących w latach 1821-1887 i 1833-1868. Ciekawym obiektem jest również niewielki obelisk należący do Ferdinanda Konschak (1831-1872). Ponadto zachowało się kilka innych nagrobków m.in. Karoline Dorn (1872-1905) i metalowych kutych krzyży. W rozproszeniu rosną wiekowe tuje, modrzewie, dęby szypułkowe, zaś w runie spotkamy płaty barwinka i konwalii. Na dębie rosnącym pośrodku cmentarza znajduje się nieczynne gniazdo bociana czarnego.

Góry

Leży 0,5 km na południe od wsi i 0,2 km na wschód od drogi gruntowej, w lesie na wyraźnym wzniesieniu. Działka nr 157, obręb Góry. Pochodzi z XIX wieku, liczy 0,37 ha. Pomniki nagrobkowe są już nieczytelne, a mogiły zachowane tylko fragmentarycznie. Rośnie tu kilka okazałych dębów szypułkowych, tuja i bez lilak oraz duże płaty konwalii.

Grzebielin

Znajdziemy go 0,3 km na południe od wsi, obok drogi gruntowej pośród pól. Zajmuje część działki nr 325, obręb Słabocin. Założony ok. 1900 r., obejmuje 0,24 ha. Mamy tu kilka nieczytelnych nagrobków (najstarszy zachowany tylko szczątkowo z 1910 r.) oraz stare lipy, kasztanowce i dęby.

Guzowice

Leży 1,1 km na północny-zachód od Guzowic, po prawej stronie drogi do Nowego Folwarku. Działka nr 185, obręb Guzowice. Pochodzi z początku XIX w. i zajmuje obszar 0,35 ha. Jest tu 50 mogił z obramieniami. Najstarszy ocalały nagrobek – Carl Bloy (1823-1841). Niegdyś w obrębie cmentarza stała niewielka murowana kaplica cmentarna. Rosną jesiony oraz robinie akacjowe.

Jankowa

Nekropolia ulokowana jest 0,3 km na południowy-zachód, przy drodze Średzina – Nowy Zamek, na skraju lasu. Oddział 136c Nadleśnictwa Milicz. Powstał ok. 1850 r. i zajmuje teren 0,2 ha. Zachowało się na nim 10 mogił z obramieniami oraz kilka ozdobnych kutych krzyży metalowych i kamiennych obelisków, a także płaskorzeźba o wymiarach 1,0 x 0,5 m. Na cmentarzu wieczny spoczynek znaleźli m.in.: Carl Zimmerling (1811-1860, najstarszy nagrobek), Albert Stempell (1807-1878) i Emilie S. geb.⁵ von Ohlen-Adlerskron (1803-1888), Anna Freifrau⁶ von Seydlitz-Kurzbach geb. Stempell, zmarła w 1889 r. W otoczeniu nagrobków rosną dęby szypułkowe, brzozy, sosny i świerki.

Nowy Folwark

Leży 0,8 km na zachód, w lesie przy drodze gruntowej na wyraźnym wzniesieniu (śródleśna wydma). Oddział 55r Nadleśnictwa Milicz. Założony na początku XIX wieku, obejmuje 0,25 ha. Zachowało się tu 30 mogił z obramieniami oraz kilka uszkodzonych pomników

---

⁵ Z domu (tłum. niem.).

⁶ Baronowa.

nagrobnych (w tym jeden będący stylizacją pnia drzewa). Najstarszy nagrobek należy do Caroline Sachsich żyjącej w latach 1835-1850. Rosną tutaj dęby, sosny i brzozy.

Pakosławsko

Zlokalizowany 1,0 km na wschód, przy drodze krajowej nr 15 do Cieszkowa. Działka nr 206/2, obręb Pakosławsko. Cmentarzyk leży na niewysokim wzniesieniu. Pochodzi z przełomu XIX/XX w., zajmuje obszar 0,95 ha. Ocalał tylko jeden grobowiec, na którym stoi 1,5 m wysoki głaz narzutowy z inskrypcją – Georg H. Lehmann (1881-1934). Rosną tu stare dęby, grochodrzewy, lipy i klony, zaś w runie płaty barwinka i bluszczu.

Rakłowice

Położony 0,1 km od wschodniego krańca wsi, na skraju lasu. Działka nr 74, obręb Rakłowice. Powstał ok. 1850 r. i zajmuje teren 0,25 ha. Mamy tutaj ok. 70 mogił z obramieniami i kilka potłuczonych płyt nagrobnych. Najstarsza z nich należy do Anny Scholz (1822-1879). Na cmentarzu rosną lipy, dęby, brzozy, bez lilak, zaś w runie barwinek.

Słabocin I

Znajduje się 0,3 km w kierunku wschodnim, przy drodze gruntowej prowadzącej do Dziadkowa, na skraju lasu. Oddział 234d Nadleśnictwa Milicz. Założono go ok. 1900 r., liczy 0,48 ha. Zachował się tylko jeden czytelny nagrobek (niedawno odnowiony) – Landwirt⁷ Hermann Nitschke (1875-1942). Teren cmentarza porastają kasztanowce, świerki i daglezie.

Słabocin II

Położony w lesie, 1,18 km w linii prostej na północny-zachód od Słabocina, w oddziale 73k Nadleśnictwa Milicz. Pochodzi z końca XIX wieku i obejmuje obszar 0,77 ha. Ukryty w niecce pomiędzy dwoma śródleśnymi wydrami, w otoczeniu sosnowego boru. Dość mocno zrujnowany. Zachowało się około 40 mogił z obramieniami i fragmenty potłuczonych płyt nagrobnych. Z zachowanych na nich epitafiach można dowiedzieć się, że spoczywają tutaj m.in.: Emilie Kretschmer (1851-1934), Gottlieb Ulla (1842-1908), Beate Scholz (1835-1901) i Gottlieb Rillmann (1812-1895). Na niektórych postumentach zachowały się sygnatury kamieniarza z Milicza (Bergander Militsch). Runo bardzo ubogie, bez roślinności zielnej. Na drzewostan składa się siedem 150-letnich dębów szypułkowych i sosny.

Ujazd

Na zachodnim krańcu wsi, obok skrzyżowania dróg do Cieszkowa i Zdun, w lesie. Oddział 18g Nadleśnictwa Milicz. Założony na początku wieku XIX, obejmuje 0,34 ha. Jest tu ok. 100 mogił z obramieniami. Najstarsza zachowana stela nagrobna – Rosina Jaensit (1840-1850). Rosną tutaj dęby szypułkowe, brzozy, olsze i tuje.

---

⁷ Rolnik.

Gmina Krośnice

Brzostowo I

Jest 1,0 km na południe od wsi, na skraju lasu przy stawach. Oddział 101b Nadleśnictwa Milicz. Założony w połowie XIX w., liczy 0,25 ha. Pozostały tylko nieliczne ślady mogił i kilka zniszczonych nagrobków. Najstarszy z nich – August Biekawsch zm. w 1900 r. W centrum założenia cmentarnego rośnie wiekowy dąb szypułkowy mający status pomnika przyrody. Wokół niego są olchy, brzozy i kępy bzu lilaka. W runie mamy konwalie, barwinek, bluszcz pospolity. W roku 1999 stwierdzono tutaj kilka okazów chronionej naparstnicy purpurowej.

Brzostowo II

Nieopodal wyżej opisanego cmentarza znajduje się kolejny, tym razem rodowy cmentarz Stolbergów. Oddział 101d Nadleśnictwa Milicz. Liczy on 0,03 ha i pochodzi z początku XX w. Pochowana jest na nim Bertha Stolberg-Stolberg (1844-1916). Rośnie tutaj sosna wejmutka i brzozy.

Bukowice

Znajduje się pośrodku wsi, pośród zabudowy, na wyraźnym wzniesieniu. Działka nr 70/3, obręb Bukowice. Powstał w połowie XIX w., powiększono go po roku 1900. Obejmuje 0,35 ha. Zachowało się ok. 70 mogił z obramieniami. Najstarszy zachowany nagrobek – Adolph Kusch (1850-1874). Rosną dęby, lipy, grochodrzewy, klony oraz bez lilak.

Czarnogoździce I

Pośród pól, na wzniesieniu, 0,1 km od środka wsi. Działka nr 26, obręb Czarnogoździce. Założono go w początku XIX w., obejmuje teren 0,21 ha. Jest tu nagrobny obelisk rodziny Rühlmann z 1830 r. i kilka innych, łącznie 50 mogił z obramieniami. Znajdują się też fragmenty murowanej bramy wejściowej. Rosną tuje, robinie akacjowe, dęby. W runie występują barwinek, konwalia i bluszcz.

Czarnogoździce II

Znajduje się niedaleko poprzedniego. Jest to cmentarz rodowy Eberów z początku XX w., obejmujący 0,03 ha. Znajduje się tu przewrócony obelisk w formie kilkumetrowego granitowego krzyża oraz fragment płyty nagrobnej z inskrypcją – Generallandschaftsdirektor von Schlesien Vortrogender Rat⁸ D. D. Gottfried von (dalej napis nieczytelny). Rosną klony i świerki. Całość jest otoczona niewysokim murem z rudy darniowej.

Dąbrowa

We wsi, przy drodze do Wąbnic, na wyraźnym garbie. Działka nr 166, obręb Dąbrowa. Pochodzi z połowy XIX w., zajmuje teren 0,41 ha. Widoczne są tylko zarysy mogił. Rosną

---

⁸ Generalny Dyrektor ds. Krajobrazu Śląskiej Rady.

tuje, sosna wejmutka, dęby szypułkowe, sosny zwyczajne, modrzewie europejskie, bez lilak. W runie obficie występują konwalie majowe.

Dziewiętlin

Leży w głębi lasu na wydmy, 0,35 km na zachód od południowego krańca wsi. Oddział 1231 Nadleśnictwa Milicz. Założono go już pod koniec XVIII wieku. Obejmuje powierzchnię 0,21 ha. Najstarszy nagrobek pochodzi z 1790 roku, są tu pochowane dzieci rodziny Opitz. W sumie znajduje się na nim 40 mogił z obramieniami. Rosną dorodne dęby szypułkowe, buki pospolite i żywotniki zachodnie. Natomiast w runie znajdziemy konwalie i paprotki zwyczajne.

Grabownica

Przy południowym krańcu wsi, niedaleko stawów na skraju lasu. Działka nr 106, obręb Grabownica. Pochodzi z poł. XIX w., zajmuje teren 0,42 ha. Przetrwowało 100 mogił z obramieniami. Najstarszy zachowany nagrobek – Carl Marks (1796-1882). Do 2021 roku była także drewniana tablica nagrobkowa z 1920 r., jedyna taka na tutejszych cmentarzach. Starodrzew nekropolii składa się z dębów szypułkowych, w podszyciu rośnie bez lilak, a w runie barwinek.

Kotlarka

Cmentarzyk leży na południowym skraju wsi przy polnej drodze. Działka nr 127, obręb Kotlarka. Powstał ok. 1850 r. i liczy 0,2 ha. Jest tu ok. 20 mogił z obramieniami, a wśród nich jedyny czytelny nagrobek – Gottlieb Koch (1817-1886). Rosną dęby, brzozy, grochodrzewy i bez lilak. W runie występują konwalie.

Krośnice

Cmentarz istniał na obrzeżu dawnego zespołu szpitala neuropsychiatrycznego. Działka nr 506/105, obręb Krośnice. Założony został w 1860 r. jako obiekt przyszpitalny. W latach 70. XX wieku został zlikwidowany, nie pozostał po nim żaden ślad.

Lędzina

Umiejscowiony pośród pól, 0,3 km na wschód od wsi. Działka nr 54, obręb Lędzina. Założono go w połowie XIX w., liczy 0,08 ha. W całości zachował się m.in. nagrobek – Hermann Strauss zm. w 1900 r. Cmentarz otoczony jest sosnowym lasem.

Luboradów

Na południe od wsi, przy szosie do Grabownicy, w otoczeniu pól. Działka nr 50, obręb Luboradów. Założony ok. 1850 r., liczy 0,06 ha, co czyni go najmniejszym cmentarzem w naszym regionie. Zachowały się zarysy ok. 20 mogił oraz nagrobek Karoline Siol żyjącej w latach 1839-1872. W narożach cmentarzyka rosną stare kasztanowce i dęby szypułkowe.

Łazy Małe

We wschodniej części wsi, pośród zabudowy. Działka nr 85, obręb Łazy Wielkie. Założony w drugiej połowie XIX w., obejmuje pow. 0,4 ha. Był tu nagrobek m.in. Luise Pülchner (1833-1911) oraz pomnik upamiętniający mieszkańców Łaz poległych w czasie I wojny. W dobie PRL-u nekropolię zlikwidowano i zamieniono na plac przykościelny. Zachowały się tylko wiekowe lipy, dęby szypułkowe oraz grochodrzewy.

Łazy Wielkie

Położony w obrębie wsi. Działka nr 117, obręb Łazy Wielkie. Założony ok. 1850 roku, liczy 0,3 ha. Obecnie mocno zdewastowany, pozostało pięć nieczytelnych nagrobków i tyleż samo mogił z obramieniami. Rosną na nim dęby szypułkowe, brzozy i modrzewie europejskie.

Pierstnica

Znajduje się na południowym krańcu wsi, po prawej stronie szosy do Bukowic. Działka nr 183, obręb Pierstnica. Założony w drugiej połowie XIX w., zajmuje obszar 0,25 ha. Znajduje się tutaj 20 mogił z obramieniami, fragmenty nagrobków z ok. 1900 roku oraz trzy odlane z betonu ozdobne krzyże i kilka powojennych mogił (zapewne autochtonów którzy pozostali po zakończeniu II wojny). Rosną lipy, jesiony, tuje, grochodrzewy, klony i dęby szypułkowe.

Pierstnica Mała

Miejsce po cmentarzu jest 0,2 km na zachód od środka wsi, w lesie. Oddział 163b Nadleśnictwa Milicz. Obszar dawnego cmentarza to 0,23 ha. Sam cmentarz uległ zniszczeniu, a rozbite nagrobki wykorzystano do budowy fundamentów świetlicy wiejskiej. W dawnym założeniu cmentarnym rosną dęby szypułkowe i sosny.

Stara Huta

Znajduje się przy wschodnim krańcu wsi, obok drogi do Sośni, na skraju lasu na niewielkiej wydmie. Działka nr 298, obręb Stara Huta. Pochodzi z ok. 1850 roku, został powiększony po roku 1920, obejmuje 0,75 ha. Rozpoznamy na nim 100 mogił z obramieniami, zachowała się także ozdobna kute krata jako ogrodzenie rodzinnego grobu oraz przetrwało w dobrym stanie kilka większych pomników nagrobnych. Najstarszy nagrobek – Carl Koschmieder (1835-1867). Z najbardziej czytelnych nagrobków dowiadujemy się, że na tutejszej nekropolii spoczywają m.in.: Christian Klich (1830-1897), Karoline Bunk geborene Schmidt (1865-1935), Anna Hase (1915-1916), Ruslan Hoffmann (1880-1913), Norbert Werner Drimel (1931-1932) i Susanna Grund geb. Ulbrich (1845-1918). Na skraju cmentarza stoi zrujnowana kaplica cmentarna. Są też groby powojenne, autochtonów którzy nie wyemigrowali na zachód m.in. Anny Pietzuch (1889-1954). Rosną tuje, sosny i dęby szypułkowe.

Wąbnice I

Leży na południe od Wąbnic, w lesie o charakterze parkowym. Oddział 42z Nadleśnictwa Milicz. Cmentarz rodowy Hochbergów. Założony ok. 1930 roku. Jest tu wysoka kaplica grobowa będąca w istocie mauzoleum. Zbudowano ją na planie regularnego sześcioboku z

wejściem od zachodu, gdzie otacza ją prostokątnie załamany mur oporowy wysunięty półkoliście pośrodku. We wnętrzu stoją dwa puste sarkofagi z następującymi inskrypcjami:

Hans Heinrich XVI von Hochberg Freiherr zu Fürstenstein⁹ geb. 19.V.1874 in Rohnstock + 13.II.1933 in Berlin. Off. Jch. 2.10.

oraz

Eleonore Gräfin von Hochberg Freifrau zu Fürstenstein Gräfin Harrach¹⁰ geb. 4.VII.1878 in Tiefhartmannsdorf Ev. Jch. U.27.u.28.

Wąbnice II

Cmentarz znajduje się przy drodze z Wąbnic do Dąbrowy. Działka nr 52, obręb Wąbnice. Pochodzi z poł. XIX w., liczy 0,3 ha. Jest na nim łącznie 15 mogił z obramieniami. Najstarszy ocalały nagrobek – R. Richter zm. w 1860 r. Rosną tutaj dęby szypułkowe i sosny.

Wierzchowice

Z lewej strony szosy do Wąbnic, pośród pól na wysokim wzniesieniu. Położony na części działki nr 20, obręb Wierzchowice. Założony w II poł. XIX w., obejmuje obszar 0,2 ha. Jest na nim 50 mogił z obramieniami i fragmenty płyt nagrobnych z ok. 1900 roku. W centrum stoi zrujnowana kaplica cmentarna. Rosną tutaj dęby szypułkowe, sosny, daglezie i bez lilak.

Żeleźniki

Znajduje się 0,5 km od centrum wsi, z prawej strony drogi wojewódzkiej do Krośnic. Działka nr 21/1, obręb Żeleźniki. Założony w XIX wieku, zajmuje pow. 0,14 ha. Brak nagrobków. Rosną kasztanowce, tuje i dęby szypułkowe.

Gmina Milicz

Bartniki I

Położony 0,4 km na południowy-wschód od centrum wsi, pośród pól. Znajduje się na części działki nr 107, obręb Bartniki. Założony ok. 1850 r., zajmuje obszar 0,3 ha. Jest tu 30 mogił z obramieniami. Najstarszy zachowany nagrobek – Gottlieb Pfenig (1807-1873). Są również groby z lat po II wojnie. Rosną lipy, dęby, brzozy i topole.

---

⁹ Baron Książa.

¹⁰ Baronowa Książa, hrabina Harrach.

Bartniki II

Do wyżej opisanego przylega od wschodu cmentarz rodowy Mitschke-Collande z ok. 1900 roku. Ma on powierzchnię 0,02 ha, na której są pozostałości muru i ozdobnej kraty żeliwnej otaczającej zrujnowany grobowiec.

Borzynowo

Na południo-wschodnim krańcu wsi, między zabudowaniami na wyraźnym wzniesieniu. Działka 125, obręb Borzynowo. Założony ok. 1850 r., obejmuje 0,2 ha. Jest tu ok. 30 mogił z obramieniami i jedyny czytelny nagrobek – Oswald Bradah zm. 1902 r. Porastają go dęby szypułkowe, sosny, kępy bzu lilaka, zaś w runie konwalie majowe.

Czatkowice

Położony w lesie 0,6 km na wschód stacji PKP Wierzchowice. Oddział 35s Nadleśnictwa Milicz. Założono go w 1850 roku na powierzchni 0,53 ha. Zachowało się tutaj 30 mogił z obramieniami, w tym kilka ozdobnych krat i krzyży wykutych w metalu. Najstarszy nagrobek – Karoline Stäschner geb. Wagner (1838-1888). Ostatnie pochówki pochodzą z czasów II wojny. W jego granicach rosną stare lipy, dęby, tuje, buki, modrzewie, sosny i brzozy. W runie spotkamy barwinek, konwalie i bluszcz.

Duchowo

Znajduje się 0,4 km w kierunku południowym od wsi, na wyraźnym garbie pośród pól. Zajmuje część działek nr 196/2 i 197, obręb Duchowo. Pochodzi z 1850 r. i liczy 0,18 ha. Jest tu 20 mogił z obramieniami. Najstarszy zachowany nagrobek – Gottlieb Schnabe (1804-1885). Rosną jesiony, tuje, dęby i brzozy, zaś w runie niewielkie ilości konwalii i barwinka.

Godnowa

Cmentarz jest umiejscowiony 0,4 km na północ od wsi, w otoczeniu boru sosnowego, na lekkim wzniesieniu. Obejmuje większą część działki nr 68/1, obręb Godnowa. Założony na początku XIX wieku, obejmuje 0,91 ha. Zachowało się stosunkowo wiele czytelnych nagrobków. Pod najstarszymi z nich spoczywają – Gottfried Bergander (1820-1853) i Gottlob Bergander (1808-1845). Ponadto na cmentarzu pochowani są m.in.: Johanna Bernecker geb. Köbe zm. 1917 r., Ernestine Schulz geb. Schalz zm. 1919 r., Liesbeth Walther zm. 1920, Johanna Weidele geb. Kant zm. 1920, a także znajdziemy nagrobki: Else Wetzorke zm. 1922 r., Reinholda Feierabenda zm. 1943 r., Friedy Titze i mistrza kowalskiego Ernsta Kippe zm. 1908 r. W sumie jest 50 mogił z obramieniami i kilka ozdobnych kutych krat. Rosną stare tuje, sosny i dęby. Bardzo liczne są kępy bzu lilaka.

Gogołowice

Leży 0,2 km po wschodniej stronie wsi, przy polnej drodze. Obejmuje działkę nr 237/1, obręb Gogołowice. Założony został w poł. XIX w., zajmuje teren 0,26 ha. Jest tu 40 mogił z obramieniami. Najstarszy zachowany nagrobek – Christian Habicht (1822-1887). Rosną dęby szypułkowe, świerki, brzozy, bez lilak, zaś w runie barwinek.

Gólkowo

Położony 1,0 km na północny-zachód od wsi, w lesie przy drodze z Milicza do Sulmierzyc. Wydzielenia leśne 1051 i 1050 Nadleśnictwa Milicz. Pochodzi z końca XIX stulecia, obejmuje teren 0,67 ha. Jest tutaj nagrobek będący stylizacją pnia drzewa, dwa drewniane krzyże oraz ozdobna metalowa krata. Rosną dęby szypułkowe, świerki, sosny, jarząby i bez lilak.

Grabownica Milicka

Zlokalizowany 0,07 km po prawej stronie szosy z Rudy Milickiej do Grabownicy, pośród pól. Działka nr 45/2, obręb Grabownica. Jest jedynym czynnym cmentarzem ewangelickim w Dolinie Baryczy. Figuruje także w rejestrze zabytków Wojewódzkiego Dolnośląskiego Konserwatora Zabytków. Założony został w połowie XIX w., obejmuje teren 0,36 ha. Najstarszy zachowany pomnik jest wykonany z piaskowca, gdzie pochowana jest Johana Beate Strauss (1821-1871). Istnieje też 10 grobów rodzinnych otoczonych ozdobnymi kutymi kratami. Zachowały się także metalowe ozdobne krzyże, które pod względem stylistycznym przedstawiają formy od bardzo prostych geometrycznych poprzez neogotyckie do secesyjnych z początku XX wieku. Być może powstały w jednym zakładzie ślusarskim. Na jednej z krat znajduje się sygnatura – A. Bratschech Kunst und Bauschlosserei Militsch. W miarę dobrym stanie znajdziemy nagrobki takich osób jak m.in.: Johanna Seidel geb. Breuer zm. 1919 r., Pauline Rosband zm. 1900 r., Christinne Gotter zm. 1912 r., August Schreiber zm. 1898 r., Friedrich Schwarz zm. 1891 r. i Gottlieb Schwarz zm. 1900 r. czy Paul Schmidt zm. 1929 r. Ostatni pochówek miał tu miejsce jeszcze w 2020 roku. Na cmentarzu rosną 100-letnie tuje, równie stare i okazałe daglezie zielone, stare lipy, grochodrzewy, a po prawej stronie przy wejściu ponad 200-letni dąb szypułkowy o obwodzie pnia 4,4 m. W runie obficie występuje barwinek.

Grobowiec Maltzana (Milicz)

W południowo-zachodniej części parku milickiego znajduje się cmentarz rodowy rodziny von Maltzan. Są tu ruiny mauzoleum ostatniego hrabiego w Miliczu Andreasa von Maltzan. Nieopodal znajdziemy zrujnowaną bramę wejściową wykonaną z rudy darniowej. Samo mauzoleum jeszcze na początku lat 90. XX wieku było przyozdobione półokrągłą płaskorzeźbą i dwoma kolumnami z piaskowca – jedna przedstawiała motywy roślinne, a druga motywy zwierzęce. Płaskorzeźba i kolumny padły łupem złodziei i nie udało się ich odzyskać. W otoczeniu mauzoleum rosną daglezie, świerki, młode buki i dęby szypułkowe.

Gruszcza

Na południowym krańcu wsi, 0,2 km na zachód przy drodze leśnej z Gruszczy do Książęcej Wsi, na środkowej wydmy. Oddział 140k Nadleśnictwa Żmigród. Powstał zapewne około 1850 roku, liczy 0,1 ha. Mamy tu fragment płyty nagrobnej z 1886 r. oraz dobrze zachowany grób Karla Wuttke (1865-1935). Poza tym jest ok. 50 mogił z obramieniami. Rosną sosny, dęby szypułkowe, tuje, brzozy, świerki, jałowiec i buk pospolity.

Henrykowice I

Leży 0,8 km na wschód w lesie, w oddziale 322c Nadleśnictwa Milicz, niedaleko szosy z Henrykowic do Wielgich Milickich. Pochodzi z początku XX wieku i zajmuje 0,1 ha. Znajdziemy tu 12 mogił z obramieniami. Jedyne czytelny nagrobek należy do Waltraut Driemel (1928-1935). Rosną dęby szypułkowe, sosny pospolite i wejmutki, zaś w runie płaty barwinka i konwalii.

Henrykowice II

Jest usytuowany niedaleko poprzedniego, ok. 1,0 km na wschód od centrum Henrykowic, ukryty w lesie, zajmując oddział 321g Nadleśnictwa Milicz. Pochodzi z II poł. XIX w. i liczy 0,4 ha. Znajduje się na nim ok. 40 mogił z obramieniami, jest też fragment nagrobka z napisem – (nieczytelny) ...Kitte (1846-1898). Rośnie starodrzew złożony z dębów szypułkowych, świerków, sosen i olch.

Kolęda I

Obok drogi do Bartnik, przy dawnym kościółku ewangelickim. Cmentarz rodowy z 1930 roku o pow. 0,12 ha. Znajduje się na nim grobowiec Miny von Mitschke-Collande geb. von Aulock aus dem Hause Costen¹¹ (1857-1933). Na obrzeżach rosną lipy i brzozy.

Kolęda II

Znajdziemy go 0,5 km na północ od wsi, z prawej strony drogi do Sulmierzyc (przy granicy województw). Działka nr 16, obręb Kolęda. Założony został ok. 1850 r., liczy 0,17 ha. Jest tu 20 mogił z obramieniami. Najstarszy ocalały nagrobek – Andreas Krug (1796-1868). Pozostałe nagrobki doszczętnie zdewastowane. Od strony drogi zachowała się brama wejściowa. Rosną tutaj grochodrzewy, dęby, tuje i bez lilak.

Latkowa

Pośród pól, 0,6 km na południe od wsi. Działka nr 77/2, obręb Latkowa. Powstał ok. 1850 roku, obejmuje 0,61 ha. Widoczne są zarysy około 20 mogił z obramieniami. Jedyne czytelny nagrobek to – Gottfried Krievke (1827-1872). Rosną na nim tuje, robinie akacjowe, bez lilak i dwa dęby szypułkowe o wymiarach pomnikowych. W runie spotkamy płaty barwinka.

Lelików

Niewielki cmentarz leży pośród pól, przy lewym brzegu Baryczy około 1,3 km na wschód od przysiółka Lelikowo. Zajmuje niewielki fragment rozległej działki rolnej nr 331/2, obręb Potasznia. Założony prawdopodobnie na przełomie XIX/XX stuleci. Obejmuje 0,48 ha. Zachował się secesyjny kamienny krzyż nagrobny z początku XX w. i zarysy kilku mogił. Rośnie tu kilka sędziwych sosen, dorodnych dębów szypułkowych i kępy bzu lilaka.

---

¹¹ Z majątku ziemskiego Costen (tłum.).

Milicz

Dawny cmentarz ewangelicki znajdował się między ulicą Trzebnicką a ul. Kasztanową, obok Zespołu Szkół. Założony na początku XIX wieku na powierzchni 3,2 ha. Został zlikwidowany w połowie lat 80. XX w. i zamieniony na park miejski (działka nr 2/7). Wszystkie nagrobki zostały wywiezione przy moście na Baryczy na ul. Krotoszyńskiej, obok parku pałacowego i przysypane ziemią. Na miejscu cmentarza rosną lipy drobnolistne, modrzewie, sosny, grochodrzewy, klony, jesiony i dęby. Na pamiątkę w 2005 roku ustawiono tutaj wielki głaz narzutowy, z krótką informacją o istnieniu w tym miejscu cmentarza.

Miłochowice

Leży na skraju lasu, 0,3 km w kierunku zachodnim od wsi. Działka nr 120, obręb Miłochowice. Założony pod koniec XVIII w., zajmuje obszar 0,6 ha. Najstarsza płyta nagrobna – Johan Kerestny (1721-1792). W części południowo-zachodniej jest odrębna kwatery szlachecka z czternastoma grobowcami przykrytymi masywnymi prostokątnymi płytami o wymiarach 1,8x1,0 m (niektóre są opatrzone herbami). Pochowani są tu m.in. Friedrich von Usedom i Auguste von Usedom geb. von Hahn (1806-1846) oraz Amalie von Bogatzky und Richrvaldau zu Rothendorf bei Trebnitz (1752-1834). W dalszej części cmentarza znajduje się jeszcze sporo czytelnych nagrobków, a wśród nich m.in.: Anny Deutscher geb. Kahlert z. 1919 r., Rudolfa Mücke zm. 1922 r., rodziny Gettin oraz Karoline Knispel geb. Bloy zm. 1916 r. W sumie znajdziemy 50 mogił z obramieniami. Rosną stare lipy drobnolistne, kasztanowce, tuje, brzozy, sosny, świerki i dęby szypułkowe.

Niesułowice

Położony w lesie, ok. 0,4 km w kierunku południowym od wschodniego końca wsi. Oddział 25f Nadleśnictwa Milicz. Prawdopodobnie z końca XIX wieku, powierzchnia 0,68 ha. Nagrobki mocno uszkodzone i nieczytelne, kilka żeliwnych krzyży. Porasta go starodrzew złożony z dębów szypułkowych. W runie spotkamy barwinek.

Piękocin

Jest zlokalizowany 0,4 km na wschód od Starego Piękocina, na niewielkim wyniesieniu, przy lesie. Działka nr 83, obręb Piękocin. Został założony w połowie XIX w., zajmuje 0,3 ha. Ocalało 8 mogił z obramieniami i kilka metalowych kutych krzyży. Najstarsze nagrobki – Friedrich Mann (1810-1882) oraz Gottlieb Strenbel (1849-1883). Pozostały żelbetowe słupki dawnego grodzienia. Rosną na nim dęby szypułkowe, brzozy, sosny wejmutki i wszędobyłski bez lilak. W runie znajdziemy niewielkie płyty barwinka i bluszczu.

Pogórzyno

Chociaż miejscowość Pogórzyno przynależy do gminy Milicz, to jednak sam cmentarzyk znajduje się już na terenie gminy Krośnice. Szukać go trzeba w kierunku południowym od wsi, przy drodze polnej do Świebodowa, w lesie na wzgórzu. Działka nr 1/2, obręb Czarnogożdżice, gm. Krośnice. Pochodzi z połowy XIX w. i zajmuje 0,47 ha. Brak datowanych nagrobków, łącznie jest 20 mogił z obramieniami. Wyróżnia się nieobrobiony

głaz narzutowy pełniący funkcję nagrobka z wykutą w kamieniu inskrypcją koloryzowaną na niebiesko – Rühestate der Familie Revierförster Jrgang, Matth. 5.4.¹² Rosną stare tuje, dęby szypułkowe, sosny, świerki i robinie akacjowe. W runie niewielkie płaty konwalii.

Poradów

Leży 0,15 km na wschód od wsi, na skraju lasu. Działka nr 14/2, obręb Poradów. Założono go w II poł. XIX stulecia na pow. 0,15 ha. Jest tu ok. 20 mogił z obramieniami. Najstarszym ocalałym nagrobkiem jest płyta z piaskowca, na której widnieje inskrypcja – (fragment nieczytelny) ...Schwarz (1817-1898). Rosną grochodrzewy, dęby szypułkowe, brzozy, daglezie, bez lilak. W runie są niewielkie płaty bluszczu pospolitego.

Postolin I

Zlokalizowany obok dawnego torowiska kolejki wąskotorowej (obecnie ścieżka rowerowa), po lewej stronie w kierunku Prac, w lesie, na wydmie. Działka nr 96, obręb Postolin. Cmentarz założono na początku XIX wieku na pow. 0,14 ha. Architektura cmentarna zachowana w formie szczątkowej, widać zarysy kilku mogił. Rosną tutaj robinie akacjowe, sosny i dęby szypułkowe.

Postolin II

Znajduje się 0,3 km na północny-wschód od Postolina, w lesie na wzniesieniu. Działka nr 160, obręb Postolin. Założony ok. 1850 r., liczy 0,25 ha. Jest tu 50 mogił z obramieniami oraz płyta nagrobna z roku 1888. Porastają go stare lipy, żywotniki, dęby szypułkowe, grochodrzewy i sosny. W pobliżu rośnie tzw. „krocząca” sosna, która swą nazwę zawdzięcza szeroko rozstawionym, obnażonym korzeniom podporowym. Zachował się zarys alei głównej obsadzonej lipami. Wczesną wiosną widoczny „aspekt wiosenny” – kwitnące śnieżyczki przebiśniegi i złoć wiosenna.

Postolin III

Do wyżej opisanego przylega od wschodu cmentarz rodowy hrabiów Salisch. Pośrodku leży wielki głaz narzutowy o obwodzie przeszło 8 metrów. Nieopodal niego, otoczony drewnianym płotkiem, znajduje się mniejszy głaz pełniący funkcję nagrobka. Pochowani są tutaj dawni właściciele dóbr postolińskich – Heinrich von Salisch zm. w 1920 r. i jego żona Susanne Salisch geb. Schlegell zm. w 1926 r. Wokół kamienia nagrobnego rosną wiekowe cisy, na wschodnim skraju cmentarzyka są sosny żółte, zaś w jego części zachodniej mamy jałowiec wirginijski.

Potasznia

Umiejscowiony w kierunku wschodnim przy drodze do Joachimówki, obok stawów rybnych Zakładu Rybackiego Potasznia, na niewielkim wyniesieniu. Działka nr 234, obręb Potasznia. Pochodzi zapewne z XIX wieku, jego powierzchnia to 0,2 ha. W 1980 r. został zlikwidowany,

---

¹² Miejsce spoczynku rodziny leśniczego Jrgang, ewangelia według św. Mateusza, werset 5, wers 4 (tłum. niem.).

a nagrobkami umocniono drogę. Na miejscu pocmentarnym pozostały jedynie drzewa – wiekowe lipy, kasztanowce, jesiony, tuje, grochodrzewy, dęby i brzozy.

Pracze

Położony 0,4 km na południe od centrum wsi, w lesie na wzniesieniu. Działka nr 385, obręb Pracze. Założony ok. 1850 roku, obejmuje obszar 0,5 ha. Znajduje się tu 40 mogił z obramieniami. Pochowani są m.in.: Ernst Fenerstein (1825-1876) i Susanna Fenerstein geb. Kleidienst (1824-1879), a także mistrz murarski August Lietsch (1880-1925). Rosną dęby szypułkowe, robinie akacjowe, stare sosny i brzozy. W runie obficie występuje barwinek.

Sławoszowice

Znajduje się we wsi, na jej południowym krańcu przy trasie rowerowej po dawnej kolejce wąskotorowej. Działka nr 169, obręb Sławoszowice. Założony około 1850 roku na powierzchni 0,24 ha. W sumie jest 50 mogił z obramieniami. Zachował się tylko jeden czytelny nagrobek – Karl Moden (1834-1901). Rosną tutaj lipy, żywotniki, dęby, klony, brzozy oraz kępy bzu lilaka.

Stawiec

Ulokowany w pobliżu wsi, niecałe 0,1 km w kierunku północnym od jej zachodniego krańca. Działka 1/3, obręb Stawiec. Utworzony po 1850 roku, zajmuje teren 0,3 ha. Zachował się fragment nagrobka z 1886 r. oraz grób Johann Hübner geb. Sturm (1811-1894). Łącznie jest 30 mogił z obramieniami. Rosną tutaj lipy, dęby, tuje, klony, brzozy i bez lilak. W runie spotkamy duże ilości konwalii majowej.

Sulów

Cmentarz znajduje się przy dawnym kościele ewangelickim p.w. Świętego Krzyża (obecnie katolicki p. w. Matki Boskiej Częstochowskiej, działka nr 57/1). Założono go wkrótce po wybudowaniu świątyni czyli w połowie XVIII wieku. Pierwszą pochowaną osobą był Gottler Roemling 26.04.1767 r. W 1820 roku zbór powiększono, a wraz z nim cmentarz. W roku 1853 całe założenie ogrodzono. Do dzisiaj przetrwała z niego jedynie brama główna. Następnie w 1859 r. poszerzono cmentarz ku północy. W owym czasie sulowska gmina ewangelicka obejmowała 14 wsi (4200 wiernych), a cmentarze protestanckie były jeszcze tylko w Poradowie i Trembinie.¹³ Na rok 1889 przypada uchwalenie regulaminu korzystania z cmentarza, który opublikowano jako dodatek do lokalnej gazety „Militscher Kreisblatt”. Po II wojnie zaniechano tutaj pochówków, a w 1963 r. nekropolię zamknięto. Ostatecznie cmentarz zlikwidowano w latach 1986-1987. Spośród 400 mogił jeszcze w październiku 1986 r. pozostało 10 pomników, m.in.: Adele von Sihler geb. von Ohlen-Adlerskron zu Dresden (1818-1905) oraz Leonhardta Überfelda (1828-1893).

Obecnie na pow. cmentarza liczącej 1,23 ha pozostało 6 pomników nagrobnych głównie z pierwszej połowy XX w.: Wilhelma Bereitera, Karla i Beate Ludwig, Wilhelma i Belli

---

¹³ Trembine Vorwerk były to, nieistniejące dzisiaj, zabudowania folwarczne koło Starego Piękocina.

Grosser, Rudolfa Dietricha von Heydebrand und der Lasa, Stanislausa i Idy Gruhl oraz najstarszy z nich, wspomnianego wcześniej Leonhardta Überfelda. W granicach założenia cmentarnego dominującym obiektem jest barokowa bryła szachulcowego kościoła zbudowanego na planie regularnego sześcioboku, zwieńczonego centralnie umieszczoną wieżyczką nakrytą hełmem z miedzianej blachy. Świątynię wzniesiono w latach 1763-1765. Do głównej bryły kościoła dobudowano w 1846 roku zakrystię. Nieopodal stoi dzwonnica wybudowana w 1821 r. Całość otacza ogrodzenie z przełomu XIX/XX wieku, na które składają się murowane masywne słupy pomiędzy którymi rozpięte są metalowe kraty. Jedynie od strony wschodniej zachowało się autentyczne, ozdobne okratowanie. Wzdłuż alei głównej, a także w rozproszeniu rosną okazałe dęby, z których część ma rozmiary pomnikowe. Kilka jest zasiedlonych przez chronionego prawem owada – kozioroga dębosza.

Świątoszyn

Leży na skraju lasu, ok. 0,4 km na zachód od wsi, po prawej stronie drogi do Sułowa. Działka nr 448, obręb Świątoszyn. Utworzony po 1800 roku, liczy 0,34 ha. Jest tu 100 mogił z obramieniami. Najstarszy zachowany nagrobek wykonano z szarego piaskowca – Gottlob Paul (1813-1835). Zachował się także niewielki głaz narzutowy będący nagrobkiem z wyrytą inskrypcją – A. Kudell 1855-1918. Rosną dęby szypułkowe, świerki, brzozy, grochodrzewy, zaś w runie mamy liczne płaty barwinka, konwalii i bluszczu pospolitego.

Tworzimirki

Skraj lasu, na południe od wsi ok. 0,9 km. Wydzielenie leśne 145c Nadleśnictwa Milicz. Pochodzi z końca XIX wieku, zajmuje powierzchnię 0,17 ha. Zachowały się dwa krzyże metalowe kute oraz dwa granitowe nagrobki, z których tylko jeden jest czytelny – Hermann Reim zm. 1935 r. Poza tym zachowało się kilkanaście mogił z obramieniami. Rosną dęby szypułkowe, sosny, tuje oraz bez lilak. W runie napotkamy duże ilości barwinka.

Tworzimirki Górne

Cmentarz leży w polu, na północ 0,4 km od drogi Tworzimirki Górne do Wziąchowa Wielkiego. Działka nr 12, obręb Tworzimirki Górne. Pochodzi z około 1830 roku. Jego powierzchnia to 0,5 ha. Zachowała się piaskowcowa płyta nagrobna Heinricha Feierabenda z 1873 roku oraz fragment obelisku upamiętniającego szlachciankę Louise Karoline von Sihler geb. von Heydebrand żyjącą w latach 1786-1838. Łącznie pozostało 20 mogił z obramieniami. Na cmentarzu rosną dwa dęby szypułkowe o wymiarach pomnikowych oraz grochodrzewy i bez lilak.

Wielgie Milickie I

Cmentarz znajduje się blisko zabudowy, przy skrzyżowaniu dróg do Wróblińca i Starej Huty. Nazywany jest „starym cmentarzem”. Leży na działce nr 124, obręb Wielgie Milickie. Założono go w 1850 r., zajmuje 0,5 ha. Nekropolia bardzo zniszczona. Zachowały się nieliczne nagrobki. Czytelnych jest zaledwie kilka, z których dowiadujemy się, że pochowani są tutaj m.in. August Buhnert (1831-1904) i Johanna Zahler (1866-1939). Jeszcze w 1999 roku istniały nagrobki Christiana Biedermanna (1830-1896) i Christiane Biedermann geb.

Rothmann (1834-1882). Na obrzeżach rosną sędziwe dęby szypułkowe o wymiarach pomnikowych, stare lipy, są też dęby czerwone, klony, buki pospolite, tuje, bez lilak, natomiast w runie konwalie i barwinek.

Wielgie Milickie II

Cmentarz leży 0,8 km na południowy-wschód od Wielgich Milickich, w lesie. Oddział 323j Nadleśnictwa Milicz. W miejscowym nazewnictwie określa się go jako cmentarz „leśny”. Pochodzi z początku XX w. i zajmuje teren 0,13 ha. Jest tu 10 mogił z obramieniami. Najstarszy ocalały nagrobek – Anna Stein (1886-1924). Rosną dęby szypułkowe, brzozy i sosny.

Wodników Górny

W parku przypałacowym cmentarz rodowy rodziny Schrape z około roku 1926, na pow. 0,02 ha. Jest tu grobowiec otoczony murem z bramką wejściową. Spoczywa w nim Emil Schrape (1860-1926) Landesältester¹⁴.

Wrocławice

Cmentarz jest zlokalizowany 0,3 km na wschód, po lewej stronie szosy do Kolędy, na skraju lasu. Działka nr 6, obręb Wrocławice. Utworzony w 1850 r. na terenie 0,36 ha. Najstarszy zachowany nagrobek – Gottfried Bergander (1822-1883). Łącznie jest 30 mogił z obramieniami. Rosną na nim świerki, dęby szypułkowe, sosny i brzozy. W runie znajdują się płaty barwinka.

Wróbliniec

Jest 0,5 km na południowy-wschód od centrum wsi, ukryty w śródpolnym drzewostanie. Na części działki nr 315, obręb Wróbliniec. Pochodzi z początku XIX w. i zajmuje obszar 0,3 ha. Czytelne nagrobki jakie się zachowały to – Gottlieb Trenkel (1787-1852) i Christian Jammer (1778-1851). W sumie pozostało 10 mogił z obramieniami. Rosną stare dęby na obrzeżu, a w środku grochodrzewy, brzozy i liczne kępy bzu lilaka. W runie jest barwinek i konwalia.

Wszewilki

Leży 0,15 km na północ od wschodniego końca wsi, na skraju lasu, po prawej stronie drogi do Pomorska. Oddział 221i Nadleśnictwa Milicz. Utworzony ok. 1850 r., liczy 0,36 ha. Najstarszy czytelny nagrobek – G. Feierabend (1826-1905). Łącznie jest 40 mogił z obramieniami. Wszystkie bardzo zniszczone i nieczytelne. Niegdyś wśród nagrobków z XIX wieku dominował szary piaskowiec, natomiast pochodzące z wieku XX wykonane były ze sztucznego kamienia, marmuru i granitu. Jeszcze na początku lat 80. XX wieku był tu krucyfiks z końca lat 20. wykonany z białego marmuru, mający charakter modernistyczny. W roku 1935 cmentarz ogrodzono siatką metalową rozpiętą na żelbetowych słupkach. W centrum rośnie stary dąb szypułkowy o obwodzie 4,5 m liczący około 200 lat. Są też stare świerki i tuje. W runie rośnie barwinek i konwalie.

---

¹⁴ Starszy stanowy.

Wziąchowo Małe

Nekropolia leży we wschodniej części parku podworskiego. Jest to cmentarz rodowy z początku XX w. o pow. 0,25 ha. Część działki nr 87/20, obręb Wziąchowo Małe. Znajduje się tutaj zrujnowane mauzoleum rodziny von Heydebrand und der Lasa, wokół którego ustawione są trzy głazy narzutowe pełniące funkcje nagrobków członków wspomnianej rodziny szlacheckiej. Jeden z nich upamiętnia Oskara Heydebrand und der Lasa i Hedwig Heydebrand geb. von Trenk. W otoczeniu rosną brzozy, dęby szypułkowe i wiązy szypułkowe.

Wziąchowo Wielkie

Na południe 0,2 km od wsi, w lesie. Działka nr 60/2, obręb Wziąchowo Wielkie. Pochodzi z połowy XIX w., liczy 0,27 ha. Doszczętnie zrujnowany. Rosną lipy drobnolistne, tuje i dęby szypułkowe, zaś w runie barwinek i konwalie.

Gmina Żmigród

Barkowo I

Znajduje się na tyłach dawnego kościoła ewangelickiego, w jego bezpośrednim sąsiedztwie. Świątynię w stylu klasycystycznym wzniesiono w 1829 r. Obecnie pełni funkcję kościoła pomocniczego pw. św. Antoniego z Padwy. Cmentarz założono w 1830 r. na powierzchni 0,27 ha. Istniał on jeszcze do lat 90. XX w. Zachowały się tylko fragmenty kilku nagrobków. Według karty cmentarza pochowano tu m.in. małżonków Benkel w 1902 r. W jego narożach rośnie kilka starych lip, w runie obficie występuje bluszcz pospolity oraz kilka płatów barwinka.

Barkowo II

Znajduje się 0,1 km na północ od wsi, po lewej stronie drogi do Kędzi. Otoczony polami uprawnymi. Działka nr 97, obręb Barkowo. Pochodzi z drugiej połowy XIX w., jego pow. wynosi 0,7 ha. Znajduje się tu 50 mogił z obramieniami. Najstarszy zachowany nagrobek – Martha Freylich zm. 1901 r. Zachował się w miarę czytelny układ alejek wzdłuż których rosną stare kasztanowce i lipy, natomiast w runie występuje masowo bluszcz pospolity.

Garbce

Zlokalizowany 0,45 km na zachód od wsi, przy drodze gruntowej, pośród pól uprawnych. Położony na działce nr 126, obręb Garbce. Założony na początku XIX w., zajmuje obszar 0,26 ha. Jest tu 100 mogił z obramieniami, nagrobki zachowane tylko fragmentarycznie. Najstarszy z nich – Heinrich Racketta (1773-1837). Rosną tu stare lipy drobnolistne i kasztanowce.

Korzeńsko

Leży na północnym skraju Korzeńska, przy blokach mieszkalnych. Otoczony polami uprawnymi. Działka nr 72, obręb Korzeńsko. Pochodzi z początku XIX stulecia, zajmuje teren 0,95 ha, co czyni go jednym z największych tego typu obiektów zachowanych w regionie Doliny Baryczy. Jest tutaj 300 mogił z obramieniami. Najstarszy ocalały pomnik nagrobny – Henriette Blasine zm. 1821 r. Przetrwiał również granitowy nagrobek w kształcie medalionu, z którego dowiadujemy się, że pochowana jest tutaj Erna Graham żyjąca w latach 1908-1932. Prócz tego zachowało się 9 ozdobnych metalowych krat oraz kilka grobowców szlacheckich. Nekropolię porastają sędziwe lipy, tuje, grochodrzewy, oliwnik i bez lilak. W runie duże połacie bluszczu.

Powidzko

Cmentarz znajduje się po wschodniej stronie wsi przy ruinach kościoła ewangelickiego z 1909 roku, na działce nr 183, obręb Powidzko. Założono go pod koniec XIX wieku, zajmuje obszar 0,45 ha. Jest tu 150 mogił z obramieniami, wszystkie nagrobki zniszczone i nieczytelne. W mur kościoła jest wbudowana tablica upamiętniająca mieszkańców Powidzka poległych w I wojnie. Teren cmentarza jest zarośnięty krzewami i młodymi drzewami, w runie mamy liczne stanowiska barwinka i bluszczu.

Radziądz

Leży po zachodniej stronie wsi, przy drodze do lasu, na niewielkim wzniesieniu. Działka nr 509/2, obręb Radziądz. Założono go na początku XIX stulecia, liczy 0,65 ha. Jest na nim 200 mogił z obramieniami oraz liczne lecz zdewastowane pomniki. Najstarszy z nich – Adolph Storch zm. 1846 r. Na północnym obrzeżu znajdują się fundamenty dawnej kaplicy cmentarnej. Rosną lipy, tuje, dęby szypułkowe, sosny wejmutki, zaś w runie konwale majowe.

Żmigród

Miejsce po dawnym cmentarzu znajduje się przy ul. Henryka Sienkiewicza. Założono go w 1861 roku, obejmuje 1,9 ha. Obecnie jest to park miejski na działce nr 34/2. Nekropolię zlikwidowano w 1975 roku. Przy alejce parkowej stoi na pamiątkę duży głaz narzutowy. Rosną tutaj lipy drobnolistne, młode wierzby, głogi i jesiony.

Podsumowanie

Na terenie objętym inwentaryzacją stwierdzono w sumie 84 cmentarze ewangelickie (w tym 10 rodowych). Ich rozmieszczenie cechuje wyraźna asymetria. Najwięcej z nich leży w gminie Milicz, bo aż 42. Najmniej, jedynie 7 w gminie Żmigród. Z kolei w gminie Cieszków znajduje się 14 cmentarzy, zaś w gminie Krośnice jest ich 21.

Cechą charakterystyczną ewangelickich nekropoli z XIX wieku było to, że zakładano je raczej z dala od miejscowości. Najczęściej – zgodnie z panującym wówczas duchem

romantyzmu – lokowane były na wzniosłościach terenu pośród pól, a nawet w lasach. Po dziś dzień stanowią one enklawy, gdzie zachował się piękny starodrzew (najczęściej dęby szypułkowe, lipy, żywotniki zachodnie i daglezie zielone) oraz liczne stanowiska takich roślin jak konwalia majowa, barwinek i bluszcz pospolity.

Opisane tutaj założenia cmentarne są obiektami małymi. Zdecydowana większość nie przekracza nawet 0,5 ha. Tym samym nie posiadają rozbudowanej struktury wewnętrznej, która jest stosunkowo prosta i sprowadza się do wytyczonej alejki głównej.

***

Porzucone dawno temu, przez dziesięciolecia dewastowane i plądrowane, cmentarze ewangelickie są już dzisiaj ruiną. Po wielu z nich miejsca wyznaczają tylko żelbetowe słupy zniszczonych ogrodzeń. Nie ma już największych i najciekawszych cmentarzy w Miliczu, Żmigrodzie czy Sułowie. Zostały zlikwidowane zanim zdołano je opisać, a więc mnóstwo informacji historycznych i architektonicznych bezpowrotnie utracono.

Stare cmentarze ewangelickie to miejsca kulturowe, nad którymi należy roztoczyć właściwą opiekę i zachować ostatnie ocalałe nagrobki, będące skromnym wspomnieniem o dawnych mieszkańcach tych ziem, którzy tworzyli historię tego regionu.

Cezary J. Tajer

LITERATURA

Becela P., Żmigród – miasto trzech wież. Zarys dziejów do 1945 roku. Gmina Żmigród, 2011.

Kowalski I., Śląsk przełomu XIX i XX wieku. Wydawca Fundacja Zielona Dolina, Wrocław 2014.

Mazurski K. R., Katalog cmentarzy ewangelickich powiatu milickiego – recenzja, „Słowo i Myśl”, nr 9-11/2000.

Ranoszek E., Ranoszek W., Załęski J., Miasto i Gmina Milicz. Inwentaryzacja krajoznawcza województwa wrocławskiego. Oficyna Wydawnicza „Sudety”, Wrocław 1994.

Tajer C., Zapomniane cmentarze, „Głos Milicza”, nr 44 (149)/5.11.1999.

Tajer C., Katalog cmentarzy ewangelickich gmin: Cieszków, Krośnice, Milicz i Żmigród, [w:] Kronika Doliny Baryczy (red. I. Kowalski), Wydawnictwo Gottwald, Milicz 2000, s. 106-132.

Tajer C., Zapomniane cmentarze, „Wiadomości Żmigrodzkie”, nr 11 (252)/2012.

Zusammenfassung

Die 1517 von Martin Luther initiierte Reformation entwickelte sich schnell zu einer religiösen und sozialen Bewegung, die immer mehr Gebiete des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation erfasste. Bereits 1555 wurde auf dem Reichsseym in Augsburg der Protestantismus legalisiert und das Prinzip Cuius regio, eius religio verabschiedet, das den Herrschern der Fürstentümer und Staaten freie Hand gab, eine Religion einzuführen, die einem bestimmten Magnaten passte. Dank dieser Prämrogative führte Baron Wilhelm von Kurzbach in den Jahren 1555-1560 im Freistandesherrschaft Militsch-Trachenberg die evangelisch-augsburgische Konfession (auch lutherische Konfession genannt).

Infolge des Zweiten Weltkriegs blieben nach den Protestanten im Bartschtal nur Kirchen und Friedhöfe übrig. Letztere wurden 1962 per Verwaltungsbeschluss offiziell geschlossen und wurden mit der Zeit immer mehr zu einem schwindenden historischen Zeugnis.

Bei diesem Katalog handelt es sich um eine umfassende Liste der in den Gemeinden Cieszków, Krośnice, Milicz und Żmigród befindlichen evangelischen Friedhöfe, auch in rudimentärer Form. Die Studie enthält eine Beschreibung jedes Objekts, seinen Standort (allgemeiner Standort und eine bestimmte Parzelle oder Waldabteilung), die Bauzeit, die Fläche, den Erhaltungszustand der Friedhofsarchitektur und Informationen über die Flora.

Im Inventargebiet wurden insgesamt 84 evangelische Friedhöfe (davon 10 Ahnenfriedhöfe) gefunden. Ihre Anordnung ist durch eine deutliche Asymmetrie gekennzeichnet. Die meisten von ihnen befinden sich in der Gemeinde Milicz, sogar 42. Die niedrigste Zahl, nur 7 in der Gemeinde Żmigród. In der Gemeinde Cieszków wiederum gibt es 14 Friedhöfe und in der Gemeinde Krośnice 21.

Ein charakteristisches Merkmal der evangelischen Nekropolen des 19. Jahrhunderts war, dass sie ziemlich weit vom Dorf entfernt errichtet wurden. Meistens befanden sie sich - gemäß dem vorherrschenden Geist der Romantik - auf den Höhen des Geländes zwischen Feldern und sogar in Wäldern. Bis heute sind sie Enklaven, in denen ein wunderschöner alter Wald (meistens Stieleichen, Linden, westliche Thuja und Douglasien) und zahlreiche Standorte von Pflanzen wie Maiglöckchen, Immergrün und gemeinem Efeu erhalten geblieben sind.